

VI. WYCHOWANIE DO DIALOGU I PROCESY INTEGRACYJNE

Studia Oecumenica 15 (2015)
s. 397–412

ANNA ZELLMÄ

Wydział Teologii UWM

Wychowanie do postawy dialogu w katechezie dzieci

Education for Dialogue in the Catechesis for Children

Abstract

Preparing children at the pre-school and school age for a dialogue-favouring attitude has been an object of studies in social sciences for a long time. A number of approaches have been developed in such education. In recent years, a lot of attention has been devoted to the principles of the education syllabus for dialogue in pre-school and school education. Such discourse on education for dialogue is also present in catechetics. Researchers usually analyse this subject matter in connection with the development of attitudes of students who attend catechesis and participants of catechetical meetings at parishes.

In dialogically-oriented religious education for children, it is regarded as wise and responsible to provide consistent support in developing readiness to understand other people, to develop personal bonds and collaborating with people with a view to learning the truth and passing it on to others or working for the common good. Along with passing on the knowledge about the dialogue with others and with God, emphasis is placed on developing the ability to express one's thoughts, to share one's personal knowledge and experiences, to solve problems in a team and to cooperate. This requires a mature and creative personality of a catechist. The catechist's communication competences are also important. They are expressed, *inter alia*, in skilful communicating with students, other teachers and parents and in creating an atmosphere of dialogue, in winning trust, acceptance of the students, sensitivity, kindness, openness. No less important is the knowledge of etiquette, good manners and a sincere and heartfelt smile. All this boosts the ability to raise children for dialogue and to support them in developing their openness to God and another human being, sensitivity and curiosity.

Keywords: education, dialogue, catechesis, children, pre-school, school, pedagogy, catechetics.

Streszczenie

Od dawna wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym do postawy dialogu stanowi przedmiot badań prowadzonych w naukach społecznych. Pojawia się wiele ujęć tego wychowania. W ostatnich latach wiele uwagi poświęca się założeniom programowym wychowania do dialogu w edukacji przedszkolnej i szkolnej. Również w katechetyce obecne

są dyskursy dotyczące wychowania dzieci do postawy dialogu. Zwykle badacze analizują tę problematykę w powiązaniu z kształtowaniem postaw wśród uczestników lekcji religii i spotkań katechetycznych w parafii.

W katechezie dzieci ukierunkowanej dialogicznie za istotne uznaje się mądre i odpowiedzialne wspieranie katechizowanych w kształtowaniu stałej gotowości zrozumienia innych ludzi, zbliżenia się do nich, tworzenia osobowej więzi oraz współdziałania z tymi osobami w celu poznania prawdy i przekazania jej innym czy też pomnażania dobra wspólnego. Obok przekazu wiedzy na temat dialogu z innymi i z Bogiem, zwraca się uwagę na rozwijanie umiejętności wyrażania własnych myśli, dzielenia się wiedzą osobistą i przeżyciami, zespołowe rozwiązywanie problemów i współdziałanie. To wymaga dojrzałej i twórczej osobowości katechety. Znaczące są kompetencje komunikacyjne katechety. Znajdują one wyraz m.in. w umiejętnym porozumiewaniu się z uczniami, innymi nauczycielami i rodzicami oraz w tworzeniu klimatu do dialogu, wzbudzaniu zaufania, akceptacji uczniów, wrażliwości, życzliwości, otwartości, pasji wychowawczej. Niemniej istotna jest znajomość obowiązujących form i reguł grzeczności, obycie towarzyskie, szczery i serdeczny uśmiech. Wszystko to wzmacnia zdolność dialogicznego bycia katechety z dziećmi i skutecznego wspierania ich w kształtowaniu w sobie otwartości na Boga i drugiego człowieka oraz wrażliwości i ciekawości poznawczej.

Słowa kluczowe: wychowanie, dialog, katecheza, dzieci, przedszkole, szkoła, pedagogika, katechetyka.

We współczesnej edukacji problematyka wychowania uczniów do postawy dialogu nabiera szczególnego znaczenia. Ma wyraźny wymiar teoretyczno-praktyczny. Stanowi kluczowy element założeń programowych wychowania przedszkolnego oraz kształcenia dzieci i młodzieży na poszczególnych etapach edukacji szkolnej¹. Stąd też badacze z obszaru pedagogiki analizują zagadnienie dialogu w różnych kontekstach edukacyjnych i próbują wskazać na jego złożoność nie tylko w teorii, ale również w praktyce². Pojawia się zatem wiele ujęć wychowania dzieci i młodzieży do dialogu. W nurt tych teoretycznych poszukiwań badawczych i praktyki edukacyjnej wpisują się dyskursy katechetyczne. Odnoszą się one zarówno do teorii pedagogicznych, jak też do założeń programowych i praktyki nauczania religii oraz katechezy parafialnej. Niewątpliwie problematyka dialogu integralnie łączy się z kształtowaniem postaw wśród uczestników lekcji religii i spotkań katechetycznych w parafii³. Dialog należy bowiem do kluczowych elementów procesu nauczania i wychowania chrześcijańskiego w szkole. Stanowi ważną część kompetencji społecznych, które są rozwijane w różnych sytuacjach edukacyjnych i wychowawczych, a zarazem stwarza szansę na usprawnienie edukacji religijnej dzieci i młodzieży w szkole. Co więcej, wychowanie do dialogu wiąże się z formacją katechetyczną prowadzoną w rodzinie i parafii.

¹ Zob. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, „Dziennik Ustaw” 2014, poz. 803.

² Zob. np. E. DĄBROWY, D. JANKOWSKA (red.), *Pedagogika dialogu: dialog w teorii i praktyce edukacyjnej*, Warszawa 2009; L. POKRZYCKA, *Dialog w edukacji*, „Nowa Szkoła” 70 (2014) nr 9, 39–43; M. ŚNIEŻYŃSKI, *Dialog w rodzinie*, Kraków 2012; TENŻE, *Sztuka dialogu*, Kraków 2008.

³ Zob. szerzej o tym np.: J. KOSTORZ, *Wychowanie do postawy ekumenizmu w nauczaniu religii: doświadczenia katolickie*, „Paedagogia Christiana” 2 (2010), 233–249; H. WRÓŃSKA, *Znaczenie i specyfika dialogu w katechezie*, „Seminare” 33 (2013), 39–50.

Stąd też problematykę wychowania do dialogu katechetycy analizują w różnych kontekstach⁴.

Celem niniejszego przedłożenia jest próba przybliżenia zagadnień związanych z wychowaniem do postawy dialogu w katechezie dzieci. Chodzi tu głównie o prezentację kluczowych kwestii na temat problematyki określonej w tytule. W związku z powyższym istotne wydaje się poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: jakie inicjatywy w zakresie wychowania do postawy dialogu zasługują na uwagę w katechezie dzieci? Odpowiadając, w niniejszym przedłożeniu ukaże się jedynie wybrane, oparte na założeniach programowych, działania o charakterze wychowawczym, ze szczególnym uwzględnieniem zadań katechety. Dla lepszego zilustrowania tych kwestii, zamiast zakończenia, poprzez odwołanie do praktyki zwróci się uwagę na przykładowe – zamieszczone w wybranych podręcznikach – sposoby kształtowania postawy dialogu w katechezie dzieci. Punktem wyjściowym dla prowadzonych analiz będzie doprecyzowanie – w formie krótkiego wyjaśnienia – kluczowych terminów: „katecheza dzieci” i „wychowanie do postawy dialogu”.

1. Wyjaśnienia terminologiczne

Kluczowe terminy: „wychowanie do postawy dialogu” i „katecheza dzieci”, wiążą się wprost z obszarem badań od dawna wzbudzającym zainteresowanie wśród polskich katechetów⁵. Są jednym z wielu komponentów procesu wychowania w katechezie integralnej, w której ważne miejsce zajmuje kształtowanie postaw oraz rozwijanie umiejętności interpersonalnych i kompetencji społecznych. Katechizowani nie stanowią tu przedmiotu oddziaływań wychowawczych. Nie są też biernymi uczestnikami i odbiorcami treści. Przeciwnie, jako aktywny podmiot katechizowani odgrywają ważną rolę w procesie nauczania i wychowania. Bezpośrednio porozumiewają się za pomocą komunikatów werbalnych i niewerbalnych z katechetą i innymi uczestnikami lekcji religii lub spotkań katechetycznych oraz uczestniczą w procesie odkrywania nowej wiedzy religijnej, rozwijania umiejętności i formacji postaw.

Zawarte w tytule pojęcie „katecheza dzieci” w niniejszym przedłożeniu rozpatrywane jest integralnie. Wskazuje na wieloaspektową, systematyczną i okazjonalną posługę nauczania, głoszenia ewangelii, wprowadzania w podstawowe prawdy

⁴ Zob. np. J. BAGROWICZ, *Dialog w edukacji religijnej*, „Paedagogia Christiana” 2 (2010), 215–232; S. ŁABENDOWICZ, *Rozmowa w katechezie*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 8 (2008) nr 1, 60–62; P. STUDNICKI, *Dialog edukacyjny w nauczaniu katechetycznym. Teoria a szkolna rzeczywistość*, Kraków 2010.

⁵ Zob. wykaz publikacji np. w: R. CZEKAŁSKI, R. MURAWSKI (oprac.), *Bibliografia katechetyczna 1996–2000*, Warszawa 2002; R. CZEKAŁSKI (oprac.), *Bibliografia katechetyczna 2001–2010*, Warszawa 2012.

wiary i życie wspólnoty Kościoła oraz wychowania w wierze i przygotowania dzieci do życia zgodnie z wyznawaną wiarą⁶. W tak rozumianej katechezie zwraca się uwagę na Objawienie Boże, życie Kościoła, doświadczenie ludzkie, holistyczny rozwój osoby oraz na przemiany zachodzące w świecie i różnych wspólnotach, a więc na wierność Bogu i człowiekowi⁷. W praktyce wymienione rzeczywistości wzajemnie przenikają się i stanowią syntezę współczesnej posługi katechetycznej w Kościele⁸. Mówienie o Bogu, nauczanie prawd wiary i norm moralnych, wprowadzanie dzieci do wspólnoty Kościoła i kształtowanie postaw religijno-moralnych wiąże się bowiem integralnie z życiem uczniów w wieku przedszkolnym i szkolnym. „Katecheza integralna – jak trafnie zauważał M. Majewski – uczestniczy w życiu Kościoła i świata, włącza się w rozwój osoby, wspólnoty i wiary, otwiera perspektywy człowiekowi i kształtuje w nim postawę odpowiedzialności za świat. (...) Jest więc (...) otwarta, dialogiczna, dynamiczna i perspektywiczna”⁹. Tak rozumiana katecheza obejmuje różnego rodzaju działania dydaktyczne, ewangelizacyjne oraz wychowawcze w rodzinie, szkole i parafii, oparte na interakcjach z udziałem katechetów, rodziców, uczniów, duszpasterzy. Analizując zatem wychowanie do dialogu w katechezie dzieci, należy zwrócić uwagę zarówno na procesy edukacyjne zachodzące w nauczaniu religii, jak też na aktywność wychowawczą rodziców i działania formacyjne w parafii. Przy czym pojęcie „dzieci” odnosi się do wychowanków w wieku przedszkolnym i uczniów szkoły podstawowej. Obejmuje zatem adresatów katechezy od ok. 3 roku życia do 11 roku życia.

Tytuł niniejszego przedłożenia wymaga również doprecyzowania terminu „wychowanie do postawy dialogu”. Jest to termin kluczowy, integralnie powiązany z funkcją dydaktyczną i wychowawczą katechezy dzieci. Wychowanie do postawy dialogu w katechezie od dawna stanowi przedmiot zainteresowań badawczych polskich katechetyków¹⁰. Zwykle badacze odnoszą się do tej kwestii opisując poszczególne komponenty procesu wychowania w katechezie¹¹. Szczególną uwagę zwracają na katechezę młodzieży. W tym kontekście analizują m.in. takie zagadnienia, jak: kształtowanie postawy dialogu oraz interakcje między nauczycielem religii a uczniami, w toku których następuje werbalne porozu-

⁶ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, 16–23.

⁷ J. KOSTORZ, *Katecheza integralna*, w: R. CHALUPNIK, J. KOCHEL, J. KOSTORZ, W. SPYRA (red.) *Wokół katechezy posoborowej*, Opole 2004, 172–175.

⁸ *Tamże*.

⁹ M. MAJEWSKI, *Tożsamość katechezy integralnej*, Kraków 1995, 9.

¹⁰ Zob. np. R. CZEKALSKI, *Katecheza komunikacją wiary*, Płock 2006; S. KULPACZYŃSKI (red.), *Dialog w katechezie*, Lublin 1998; H. SŁOWIŃSKA, W. GŁOWA, *Dialog Boga z człowiekiem w katechezie i homilii*, Lublin 2012.

¹¹ Zob. np. *tamże*; P. TOMASIK (red.), *Rodzina – szkoła – Kościół. Korelacja i dialog*, Warszawa 2003.

miewanie się osób¹². Sporadycznie katechetycy opisują zagadnienia związane z wychowaniem dzieci do postawy dialogu¹³. Stąd też brakuje opisowej definicji, która bezpośrednio i w całości określałaby istotę tego rodzaju wychowania. Zwykle katechetycy odwołują się do koncepcji pedagogicznych, które zostały wypracowane przez polskich autorów (np. Joanny Rutkowiak, Janusza Tarnowskiego, Mariana Śnieżyńskiego)¹⁴. W niniejszym przedłożeniu istotę wychowania do postawy dialogu upatruje się w pedagogice dialogu Janusza Tarnowskiego¹⁵. Zgodnie z twierdzeniami tego autora przyjmuje się, że wychowanie dzieci do postawy dialogu polega na mądrym, a zarazem odpowiedzialnym wspieraniu ich w kształtowaniu względnie stałej gotowości zrozumienia innych ludzi, zbliżenia się do nich i tworzenia osobowej więzi oraz w miarę możliwości współdziałania z tymi osobami w celu poznania prawdy i przekazania jej innym oraz pomnażania dobra wspólnego¹⁶. Tak pojmowany proces wychowania wymaga towarzyszenia dzieciom w procesie rozwijania postawy otwarcia na drugiego człowieka i jego akceptacji. Postawa ta ujawnia się przede wszystkim w umiejętności szczerego, a zarazem autentycznego dzielenia się z drugim człowiekiem własnym doświadczeniem, przeżyciami, przemyśleniami, argumentami i poglądami. Wymaga jednak otwartości, empatii, delikatności i wrażliwości. Właściwie rozumiana otwartość na drugiego człowieka chroni dzieci przed izolacją, egocyzmem i osamotnieniem, a zarazem pozwala poznać i zaakceptować myśli, poglądy, argumenty drugiego człowieka oraz otworzyć się przed tą osobą, przekazać jej prawdę o sobie, własnych poglądach i przeżyciach. W ten sposób wychowanie do postawy dialogu przyczynia się do rozwoju osobowości dzieci. Wymaga jednak odpowiednich działań edukacyjnych, które koncentrują się wokół pozyskiwania przez dzieci wiedzy na temat właściwie rozumianego dialogu, rozwijania sprawności niezbędnych w procesie wymiany myśli, przeżyć, poglądów i budowania osobowej więzi oraz tworzenia przestrzeni dla wspólnego działania w grupie rówieśniczej, a przez to rozwijania umiejętności rozumienia ogólnie akceptowanych w społeczeństwie zachowań i poglądów innych osób, porozumiewania się z innymi oraz nabywania zdolności budowania zaufania i zrozumienia różnych

¹² Zob. np. J. BAGROWICZ, *Dialog w edukacji religijnej*, 215–232; D. MROCZKOWSKI, *Dialog katechety z katechizowanymi*, <http://www.katechetyka.eu/files/symposium-kul-uksw-18.05.2011-%5B2%5D.pdf> (3.11.2015), 1–10.

¹³ Zob. np. Z. MAREK, *Wychowywać do wiary. Zagadnienia wychowania religijnego dziecka w wieku przedszkolnym*, Kraków 1996.

¹⁴ Zob. np. M. STACH-HEJOSZ, *Wartość dialogu edukacyjnego w kształceniu nauczycieli*, „Świat i Słowo” (2003) nr 1, 73–87; P. STUDNICKI, *Dialog edukacyjny w nauczaniu katechetycznym*, 34n; H. WROŃSKA, *Znaczenie i specyfika dialogu w katechezie*, 42.

¹⁵ Zob. np. J. TARNOWSKI, *Pedagogika dialogu*, w: B. ŚLIWERSKI (red.), *Edukacja alternatywna – dylematy teorii i praktyki*, Kraków 1992, 141–151; TENŻE, *Jak wychowywać*, Warszawa 1993; TENŻE, *Jak wychowywać? Barykada czy dialog?*, Warszawa 2009.

¹⁶ J. TARNOWSKI, *Jak wychowywać? Barykada czy dialog?*.

punktów widzenia. W tych procesach edukacyjnych ważne miejsce zajmuje dialog dzieci z katechetą, rodzicami i innymi wychowawcami.

2. Założenia programowe wychowania do postawy dialogu w katechezie

Wychowanie do postawy dialogu w katechezie dzieci jako działanie celowe i systematyczne wynika z założeń zawartych w „Podstawie programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce”¹⁷ i w „Programach nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach”¹⁸. Obok programowania lekcji religii, znaczące wydają się wytyczne na temat współpracy katechety z rodziną i parafią.

Niewątpliwie w wyżej wymienionych dokumentach programowych katechezy dzieci zawarte są założenia istotne dla wychowania do postawy dialogu. W centrum aktywności dydaktycznej, wychowawczej i katechetycznej znajduje się osoba ucznia, który jest dzieckiem Bożym, przeżywającym i doświadczającym samego siebie oraz otaczającego świata, otwartym, poszukującym sensu, prawdy i miłości, stawiającym pytania egzystencjalne i szukającym na nie odpowiedzi¹⁹. Podejście to wydaje się istotne dla wychowania do postawy dialogu. Począwszy od edukacji przedszkolnej, poprzez kolejne etapy katechizacji dzieci, autorzy słusznie zwracają uwagę na różnego rodzaju kontakty interpersonalne uczniów i doświadczenia w zakresie życia społecznego²⁰. Konsekwentnie za ważne uznają odwołanie do tych doświadczeń w procesie planowania i realizacji lekcji religii oraz stopniowe, dostosowane do poziomu intelektualnego i emocjonalnego, rozwijanie umiejętności społecznych, które są niezbędne w życiu (np. w kontaktach rówieśniczych, z rodzicami, z osobami dorosłymi)²¹. Zwracają też uwagę na

¹⁷ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010 (= PPK).

¹⁸ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Kochamy dobrego Boga. Wprowadzenie w życie religijne. Program nauczania religii w wieku przedszkolnym*, nr programu AZ-0-01/10, w: KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010, 11–31; KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Program nauczania religii dla klas I–III szkoły podstawowej*, nr programu AZ-1-01/10, w: KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej*, 33–65; KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna. Program nauczania religii dla klas IV–VI szkoły podstawowej*, nr programu AZ-2-01/10, w: KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej*, 67–106.

¹⁹ *Tamże*; por. PPK, 15–49.

²⁰ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Kochamy dobrego Boga*, 11–31; KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii*, 33–65; KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna*, 67–106.

²¹ *Tamże*.

pytania, które rodzą się w katechizowanych i są przez nich werbalizowane pod wpływem codziennych zdarzeń oraz obserwacji otaczającego świata. Wymienione kwestie uzupełniają o ukazanie modlitwy jako osobowej, opartej na dialogu, więzi człowieka z Bogiem²². Słusznie autorzy dokumentów programowych katechezy nie ograniczają się tylko do przekazu wiedzy o modlitwie, lecz za istotne uznają wychowanie katechizowanych do postawy dialogu z Bogiem²³.

Wyżej wymienione założenia programowe świadczą o integralnym ujęciu wychowania do postawy dialogu w katechezie dzieci. Do takich wniosków prowadzi również szczegółowa analiza celów, zadań, treści i wskazań metodycznych na poszczególne etapy edukacji religijnej w przedszkolu, szkole, rodzinie i parafii²⁴.

W nauczaniu religii w przedszkolu za znaczące uznaje się „rozwijanie w dziecku przyjaznego odniesienia do ludzi”²⁵. Służyć temu ma m.in. odwołanie do codziennych doświadczeń wychowanków, interpretowanie ich językiem prostym, zrozumiałym, poprawnym teologicznie, pozbawionym zdrobnień i infantyilizacji oraz ukazywanie prawidłowego obrazu Boga – obecnego, bliskiego, kochającego, troszczącego się o człowieka²⁶. W tym kontekście zaleca się wspomaganie dzieci w odkrywaniu wymogu traktowania innych ludzi (nie tylko w czasie przyjemnej zabawy i zgody, ale także w sytuacji nieporozumień) z miłością. Słusznie autorzy nie koncentrują się tylko na przekazie wiedzy, lecz zwracają uwagę na rozwijanie umiejętności prowadzenia rozmowy oraz współdziałania z rówieśnikami podczas zabawy i nauki²⁷. Wiele uwagi poświęcają wychowaniu do modlitwy, które koncentruje się wokół uzdalniania dzieci do rozmowy z Bogiem własnymi słowami. Służy temu inicjowanie i wspólny udział w modlitwie dziękczynnej, uwielbienia, przepraszania i prośby²⁸. Wyżej wymienione założenia programowe zostają wzbogacone o integrację oddziaływań wychowawczych podejmowanych w przedszkolu, w rodzinie i we wspólnocie parafialnej. Słusznie autorzy podstawy programowej katechezy zwracają uwagę na tworzenie dzieciom w różnych środowiskach wychowawczych warunków do nabywania umiejętności sprzyjających kształtowaniu postawy dialogu z Bogiem i drugim człowiekiem²⁹.

Wyżej wymienione działania zostają pogłębione i poszerzone w I etapie edukacyjnym (w klasach I–III szkoły podstawowej). Pamiętając o tym, że uczniowie

²² *Tamże*.

²³ *Tamże*.

²⁴ *Tamże*.

²⁵ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Kochamy dobrego Boga*, 11.

²⁶ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Kochamy dobrego Boga*, 11–12.

²⁷ *Tamże*, 12–43.

²⁸ *Tamże*.

²⁹ *Tamże*.

klas I–III szkoły podstawowej nabywają „umiejętność liczenia się z punktem widzenia innych oraz uwzględnienia pragnień innych osób”³⁰, autorzy dokumentów programowych w ramach wychowania wspólnotowego za istotne uznają kształtowanie umiejętności nawiązywania kontaktów z rówieśnikami i dorosłymi. Ma temu służyć m.in. przekazywanie wiadomości o postawach służących słuchaniu drugiego człowieka i dobremu zrozumieniu słów wypowiedzianych przez uczestników dialogu oraz właściwych formach komunikowania się z innymi³¹. Na tej podstawie zakłada się wspomaganie dzieci w nabywaniu umiejętności wymiany myśli, wyrażania własnych opinii, argumentowania, poszukiwania prawdy, dążenia do wzajemnego zrozumienia uczestników dialogu i współdziałania. Integralnie związane są z tym zadania dotyczące wychowania do modlitwy. Koncentrują się one wokół rozwijania umiejętności nawiązywania dialogu z Bogiem i udzielania odpowiedzi na Jego zaproszenie oraz formułowania samodzielnie modlitwy uwielbienia, dziękczynienia, prześlągania i prośby³². Skuteczność tak określonych działań wymaga uzupełnienia o wychowanie i katechezę w rodzinie oraz w parafii. Dialog i modlitwa rodziców z dziećmi oraz wspólny udział w liturgii, wzmacniają oddziaływania wychowawcze szkoły, rodziny i parafii. Przyczyniają się do skutecznej socjalizacji eklezjalnej³³.

Dla wychowania dzieci do postawy dialogu istotne są również założenia programowe w katechezie adresowanej do uczniów klas IV–VI. Podobnie jak w klasach I–III, wiąże się je z wychowaniem do życia wspólnotowego³⁴. Zwraca się uwagę na „wartości stanowiące fundament relacji międzyludzkich”³⁵, a zwłaszcza na odpowiedzialność, szacunek dla siebie i innych. W tym kontekście słusznie za ważne uznaje się „rozwijanie poczucia przynależności do różnych wspólnot: Kościoła, narodu, rodziny, grupy szkolnej i koleżeńskiej”³⁶ oraz wspomaganie dzieci w angażowaniu się we własny rozwój emocjonalny i społeczny³⁷. Uzupełnieniem tych założeń są kwestie związane z otwieraniem się uczniów na Boga w modlitwie i prowadzeniem z Nim dialogu³⁸. Ukonkretniając je, autorzy dokumentów programowych katechezy dzieci zwracają uwagę na kształtowanie postawy sza-

³⁰ PPK, 26.

³¹ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii*, 33–65.

³² *Tamże*.

³³ *Tamże*.

³⁴ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna*, 67–106.

³⁵ PPK, 42.

³⁶ *Tamże*.

³⁷ *Tamże*; por. KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna*, 67–106.

³⁸ PPK, 41.

cunku i zaufania Bogu oraz rozwijanie umiejętności wyrażania własnymi słowami modlitwy dziękczynienia, uwielbienia, przeproszenia i prośby³⁹. Bez wątpienia wokół tych działań zakłada się również współpracę z rodziną i parafią. Tylko tak realizowana aktywność katechetyczna może wzmacniać zaangażowanie nauczycieli religii w kształtowanie wśród dzieci postawy dialogu, przyczyniając się zarazem do integracji oddziaływań wychowawczych w różnych środowiskach⁴⁰.

Niezwykle ważną rolę w wychowaniu dzieci do postawy dialogu spełnia korelacja nauczania religii z wychowaniem przedszkolnym i edukacją szkolną. Nawiązując do wytycznych zapisanych w „Podstawie programowej kształcenia ogólnego”, autorzy dokumentów programowych słusznie zwracają uwagę na rozwijanie sprawności mówienia oraz słuchania w różnych sytuacjach edukacyjnych (np. podczas lekcji, w czasie zajęć pozalekcyjnych) i społecznych (np. w rodzinie, w grupie rówieśniczej)⁴¹. Temu ma służyć tworzenie okazji do stawiania pytań, budzenie zaciekawienia otaczającym światem i drugim człowiekiem, prowadzenie rozmowy, dyskusowanie, dochodzenie od kompromisu, dostarczanie okazji do okrywania wartości dobra, prawdy i piękna, uczenie akceptacji poglądów innych osób. Za istotne autorzy uznają również rozwijanie wśród dzieci umiejętności empatycznego słuchania, rozumienia poglądów innych osób oraz uczenia nawiązywania serdecznego kontaktu z innymi i współdziałania w zespole⁴². W przedszkolu wymienione działania edukacyjne zostały zaplanowane w ramach korelacji nauczania religii z wychowaniem przedszkolnym⁴³. Natomiast w klasach I–III szkoły podstawowej w dokumentach programowych katechezy ma miejsce odwołanie do edukacji polonistycznej i społecznej⁴⁴, a w klasach IV–VI do języka polskiego, wychowania do życia w rodzinie oraz do historii i społeczeństwa⁴⁵. Niewątpliwie takie rozplanowanie obszarów korelacji ma wartość wychowawczą. Wzmacnia wspomaganie uczniów w kształtowaniu postawy dialogu. Pozwala doświadczyć wielokierunkowego przepływu informacji – m.in. od nauczycieli prowadzących różne zajęcia oraz od rówieśników. Co ważne, umożliwia dwukierunkowy przepływ informacji: od nauczyciela religii do uczniów i odwrotnie. Sprzyja też kształtowaniu otwartości na drugiego człowieka i różne źródła pozyskiwania wiedzy. Jednocześnie pozwala odkrywać to, co łączy, dostrzegać wartość różnych punktów widzenia

³⁹ *Tamże*.

⁴⁰ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna*, 67–106.

⁴¹ PPK, 21–25, 33–36, 43–49.

⁴² PPK, 21–25, 33–36, 43–49.

⁴³ *Tamże*, 21–22.

⁴⁴ *Tamże*, 33–35.

⁴⁵ *Tamże*, 43–48.

tej samej kwestii oraz współdziałać w integrowaniu wiedzy i rozwijaniu umiejętności. Dzięki temu tak nauczyciel religii, jak i uczniowie, stają się twórczym podmiotem procesów edukacyjnych.

Niewątpliwie, realizacja wyżej opisanych założeń w zakresie wychowania do postawy dialogu w katechezie dzieci, wymaga zastosowania odpowiednich rozwiązań metodycznych, które odwołują się do naturalnej aktywności, otwartości i ciekawości poznawczej katechizowanych. Służą temu zarówno pytania umiejętnie i celowo zadawane przez katechetę, jak też pytania stawiane przez dzieci⁴⁶. Ważne są również różnorodne metody poszukujące, oparte na dialogu. Słusznie zatem autorzy dokumentów programowych katechezy zalecają tworzenie dzieciom – podczas lekcji religii i spotkań katechetycznych w parafii – okazji do stawiania pytań związanych z poznawaną rzeczywistością społeczną i religijną, poszukiwania odpowiedzi i prowadzenia dialogów między sobą, z Bogiem i z nauczycielem religii. W katechezie przedszkolnej za ważne uznają „proste metody ułatwiające dziecku otwieranie się na Boga, zwracanie się do Niego w modlitwie, podejmowanie dialogu z innymi i z Bogiem”⁴⁷. Ukonkretniając ogólne wskazania, zwracają uwagę na znaczenie katechetyczne pogadanki, zabawy i wchodzenia w dialog z bohaterami opowiadań⁴⁸. Tak rozplanowane rozwiązania metodyczne spełniają ważną rolę w wychowaniu dzieci do postawy dialogu. Wspomagają rozwijanie umiejętności wyrażania własnych myśli, prowadzenia swobodnej rozmowy, stawiania pytań i poszukiwania odpowiedzi. Stopniowo też, wraz z rozwojem intelektualnym, społecznym, emocjonalnym i religijnym dzieci, autorzy dokumentów programowych katechezy wskazują na konieczność wzbogacenia rozwiązań metodycznych. Obok wyżej wymienionych metod w klasach I–III szkoły podstawowej zwraca się uwagę na znaczenie rozwiązywania sytuacji problemowych, które odwołują się do osobistych doświadczeń uczniów⁴⁹. Podobne propozycje obecne są w dokumentach programowych katechezy dzieci klas IV–VI⁵⁰. Autorzy tych dokumentów zwracają uwagę na wspomaganie dzieci w kształtowaniu własnych opinii oraz umiejętność ich wyrażania i zajmowania własnego stanowiska w konkretnej sytuacji. Stąd też zalecają stosowanie metod poszukujących⁵¹. Tak rozplanowane rozwiązania metodyczne stymulują uczniów do aktywnego udziału w lekcjach religii i spotkaniach katechetycznych, co sprzy-

⁴⁶ PPK, 20–21, 32–33, 42–43.

⁴⁷ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Kochamy dobrego Boga*, 26.

⁴⁸ *Tamże*, 18–19, 26–27.

⁴⁹ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii*, 42–43, 50–51, 59–60.

⁵⁰ KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna*, 77–78, 90–91, 102–103.

⁵¹ *Tamże*.

ja wychowaniu do postawy dialogu w katechezie dzieci. Wymagają jednak od katechety indywidualnej zdolności do posługiwania się językiem w różnych sytuacjach edukacyjnych, które mają wymiar komunikacyjny.

3. Zadania katechety w wychowaniu dzieci do postawy dialogu

O skutecznej realizacji założeń programowych wychowania do postawy dialogu w katechezie dzieci w znacznym stopniu decyduje dojrzała osobowość katechety oraz jego kompetencje komunikacyjne i pedagogiczne. Posiadane przez katechetę cechy ludzkie, predyspozycje psychofizyczne i zawodowe oraz przymioty chrześcijańskie wzmacniają jakość aktywności pedagogicznej. Pozwalają stopniowo wspierać dzieci w usamodzielnianiu się w zakresie podejmowania dialogu z innymi i z Bogiem, w tym także w byciu autentycznym, otwartym, empatycznym⁵². Wymagają jednak zaangażowania katechety w permanentną formację, której celem jest m.in. osiągnięcie dojrzałości w sferze emocjonalnej, motywacyjnej, społecznej i religijnej. Angażując się w realizację tego zadania, katecheta kształtuje w sobie cechy i umiejętności niezbędne do nawiązywania i podtrzymywania autentycznych kontaktów z dzieckiem. Co więcej, rozwija w sobie szacunek wobec wychowanków, cierpliwość, akceptację, empatię. Doskonali też umiejętność aktywnego słuchania i mówienia oraz podejmowania działań związanych z twórczością edukacyjną⁵³.

Wychowanie dzieci do postawy dialogu zobowiązuje katechetę do kształtowania w sobie kultury komunikacyjnej i inicjowania różnych form aktywności pedagogicznej, które sprzyjają wielokierunkowemu porozumiewaniu się. Wśród tak ogólnie określonych zadań na szczególną uwagę zasługuje wspieranie dzieci w ich indywidualnym rozwoju, nabywaniu umiejętności dzielenia się osobistym doświadczeniem, okazywania szacunku rozmówcom, stawiania pytań i interpretacji zdarzeń. Zawsze też katecheta zobowiązany jest do kształtowania w sobie postawy twórczej, dialogicznej i służebnej, zdolnej do współpracy⁵⁴.

Wśród przymiotów ludzkich, charakteryzujących osobowość i kompetencje katechety, nie może zabraknąć poszanowania godności wychowanków, równowagi uczuciowej, otwartości na ucznia i jego problemy, realistycznego podejścia do życia, pomysłowości, prostoty, cierpliwości, zdolności do ofiary, umiejętności przekonywania i przekazywania wartości, entuzjazmu, wiary w możliwości roz-

⁵² KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998, nr 156.

⁵³ *Tamże*.

⁵⁴ S. KULPACZYŃSKI, *Formacja katechetów*, w: L. BIEŃKOWSKI, P. HEMPEREK, KAMIŃSKI I IN. (red.), EK, t. 5, Lublin 1989, 390–391.

wojowe wychowanka, asertywności⁵⁵. Wymienione właściwości wymagają permanentnego doskonalenia, co jawi się jako zadanie katechetyczne. Pożądana jest również zdolność empatycznego słuchania oraz prowadzenia dialogu, mediacji i negocjacji, zwłaszcza w sytuacji konfliktowej⁵⁶.

Za równie istotną należy uznać umiejętność dzielenia się z dziećmi tym, co się samemu odkryło i czego się doświadczyło, co wyzwala radość i nadaje sens życiu oraz właściwego tłumaczenia i argumentowania⁵⁷. Sprzyja temu kontaktość, która „składa się z kilku elementów: zaangażowania emocjonalnego (...), wytworzenia w klasie atmosfery współpartnerstwa, utrzymywania stałego kontaktu wzrokowego z uczniami oraz optymistycznego stosunku katechety do otoczenia, poczucia humoru i często pojawiającego się uśmiechu”⁵⁸. Ważna jest też umiejętność prawidłowego komunikowania się z uczniami, nauczycielami i rodzicami oraz konstruktywnego rozwiązywania konfliktów i podejmowania efektywnej współpracy⁵⁹. Z tym wiąże się wprost dobroć, życzliwość, serdeczność, pasja wychowawcza, która ma swoje źródło w więzi i przyjaźni z Chrystusem oraz miłość katechety do każdego ucznia, ukonkretniona w zainteresowaniu się wychowankiem, gotowości do udzielania wsparcia, stwarzaniu poczucia bezpieczeństwa, opiekuńczości, dobroci i życzliwości, a także w stawianiu wymagań i ich konsekwentnym egzekwowaniu. Niemniej istotna wydaje się umiejętność tworzenia radosnego klimatu i właściwej atmosfery na lekcji religii i spotkaniach katechetycznych w parafii oraz kultura osobista (w tym kultura języka). Znajomość obowiązujących form i reguł grzeczności, takt, obycie towarzyskie, szczery i serdeczny uśmiech wzmacniają zdolność dialogicznego bycia z dziećmi i skutecznego wspierania ich w kształtowaniu w sobie otwartości na Boga i drugiego człowieka oraz wrażliwości i ciekawości poznawczej⁶⁰.

Troska o rozwój wyżej opisanych właściwości osobowych stanowi priorytetowe zadanie katechety. Od właściwości osobowych i kompetencji komunikacyjnych katechety w znacznym stopniu zależy jakość wychowania dzieci do postawy dialogu. Niewątpliwie to, kim jest katecheta i kim staje się on każdego dnia dzięki pracy nad sobą, modlitwie i życiu sakramentalnemu uzdalnia go do umiejętnego wspomaganie dzieci w nabywaniu i doskonaleniu umiejętności dialogu z Bogiem i z drugim człowiekiem.

⁵⁵ Zainteresowanych tymi kwestiami odsyła się np. do: A. ZELMA, *Profesjonalny rozwój nauczyciela religii*, Olsztyn 2013, 100–116.

⁵⁶ *Tamże*.

⁵⁷ *Tamże*.

⁵⁸ P. STUDNICKI, *Dialog edukacyjny w nauczaniu katechetycznym*, 47.

⁵⁹ Zob. więcej o tym np. w: R. CHALUPNIAK, *Asertywność i komunikacja katechety – w kierunku społecznej formacji katechetów*, w: J. STALA (red.), *Dzisiejszy katecheta. Stan aktualny i wyzwania*, Kraków 2002, 241–256.

⁶⁰ Szerzej o tym piszę w: *Profesjonalny rozwój nauczyciela religii*, 100–106.

4. Zamiast zakończenia

Wchodzenie dzieci w kontakty interpersonalne z katechetą, który stopniowo – poprzez różne sytuacje – usamodzielnia wychowanków w zakresie podejmowania dialogu, sprzyja nabywaniu umiejętności komunikacyjnych. Stąd też, jak wynika z analizy propozycji zamieszczonych w podręcznikach i obserwacji praktyki, dąży się do przewyciężania sytuacji na wzór *quasi* dialogu. Dominuje przy tym dążenie do wspólnego odkrywania i dochodzenia do prawdy oraz zaangażowania rodziców w dialog z dzieckiem na temat zagadnień podejmowanych w czasie spotkań katechetycznych. Dziecko ma możliwość prezentacji własnego zdania i własnej wizji rzeczywistości. Służą temu otwarte pytania i zadania problemowe stawiane przez katechetę, które odwołują się do wiedzy osobistej i doświadczenia uczniów. Z reguły w takiej sytuacji przywołane doświadczenia uczniów spełniają rolę przykładu oraz sprzyjają zainteresowaniu tematyką zajęć i zrozumieniu podejmowanych zagadnień. Ma to miejsce na przykład wtedy, gdy stawiając dzieciom pytania: „O kim możemy powiedzieć, że jest naszym bliskim?”⁶¹, „Kto troszczy się o nasze codzienne potrzeby?”⁶², „Jak ty wyrażasz radość z narodzenia Pana Jezusa?”⁶³, „W jakiej sytuacji powinno się używać słowa «dziękuję»?”⁶⁴, katecheta odwołuje się do doświadczenia uczniów, zachęcając do wymiany myśli i dzielenia się osobistymi przeżyciami. Również możliwe są sytuacje, w których oceniając wykonane przez uczniów ćwiczenia, katecheta za ważne i poprawne uznaje nieprzewidziane przez siebie lub przez autorów podręczników metodycznych odpowiedzi dzieci. Oto przykładowe polecenia zamieszczone w zeszytach ćwiczeń: „napisz swoją definicję nawrócenia”⁶⁵, „napisz swój własny hymn, w którym jak Maryja będziesz dziękował Bogu za to, że rozpoznałeś w Jezusie Mesjasza”⁶⁶, „napisz list/wiersz/modlitwę, wyrażając zaufanie Panu Bogu”⁶⁷, „wyjaśnij, dlaczego «odchudzać się» i «pościć» to nie to samo”⁶⁸. Sprzyjają one wspomaganie dzieci w rozwijaniu umiejętności wyrażania własnych opinii oraz słuchania i akceptacji innych

⁶¹ J. SZPET, D. JACKOWIAK (red.), „*Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa*”. *Podręcznik do nauki religii dla klasy pierwszej szkoły podstawowej nr AZ-11-01/10-PO-1/11, zgodny z programem nauczania nr AZ-1-01/01*, Poznań 2011, 40.

⁶² *Tamże*, 73.

⁶³ *Tamże*, 62.

⁶⁴ *Tamże*, 33.

⁶⁵ Z. MAREK, A. WALULIK (red.), „*Obdarowani przez Boga*”. *Zeszyt ucznia do religii dla V klasy szkoły podstawowej*, Kraków 2013, 53.

⁶⁶ *Tamże*, 57.

⁶⁷ *Tamże*, 55.

⁶⁸ Z. MAREK, A. WALULIK (red.), „*Przemienieni przez Boga*”. *Zeszyt ucznia do religii dla VI klasy szkoły podstawowej*, Kraków 2014, 73.

wypowiedzi. Owo umożliwianie dzieciom nabywania umiejętności dialogu z Bogiem i z drugim człowiekiem uwidacznia się np. wtedy, gdy w katechezie „Jak możemy rozmawiać z Panem Bogiem?”⁶⁹, adresowanej do dzieci pięcioletnich, ukazane są różne sposoby prowadzenia rozmowy z Bogiem (obok modlitw katechizmowych, różańca, modlitwy własnymi słowami). Takie wprowadzenie w modlitwę sprzyja rozwijaniu umiejętności szczerzej, a zarazem autentycznej rozmowy z Bogiem oraz otwiera na potrzeby drugiego człowieka. Podobne znaczenie mają polecenia: „Na jakie pytanie chciałbyś otrzymać odpowiedź od Boga?”⁷⁰, „(...) w jaki sposób możemy okazywać wierność Bogu i ludziom?”⁷¹, „Po czym rozpoznać chrześcijanina?”⁷², „Co Twoim zdaniem jest najważniejszym celem człowieka?”⁷³.

Bez wątplenia w codziennej praktyce skuteczne wychowanie do postawy dialogu w katechezie dzieci wymaga tworzenia sytuacji atrakcyjnych, wielostronnie aktywizujących, a przy tym umożliwiających dialogowanie z katechetą i rówieśnikami, przewyciężających nudę. Pytanie, jak to czynić w różnych społecznościach szkolnych i parafialnych, w wielorakich interakcjach edukacyjnych, pozostaje otwarte. Odpowiedź wymaga bowiem odwołania do doświadczeń i osobistej refleksji każdego katechety. Wnikliwa analiza pozyskanych informacji pozwoli wskazać na działania, które tylko z pozoru mają charakter dialogowy i pozornie służą wychowaniu dzieci do postawy dialogu. Na tej podstawie można wypracować propozycje zmiany, które odwołują się do pytań, pomysłów, ciekawych refleksji i twórczych rozwiązań zaproponowanych przez dzieci. Organizowanie sytuacji edukacyjnych, w których katechizowani mogą wykazywać samodzielność w myśleniu i werbalizowaniu własnych przeżyć, opinii, pomysłów oraz aktywnie uczestniczyć w modlitwie stanowi niepowtarzalną szansę na wychowanie dzieci do postawy dialogu.

Bibliografia

BAGROWICZ J., *Dialog w edukacji religijnej*, „Paedagogia Christiana” 2 (2010), s. 215–223.

⁶⁹ J. SZPET, D. JACKOWIAK (red.), „*Jesteśmy dziećmi Bożymi*”. Podręcznik do nauki religii dla dzieci pięcioletnich nr AZ-3-01/10-PO-1/11, zgodny z programem nauczania nr AZ-1-01/01, Poznań 2011, 28–33.

⁷⁰ J. SZPET, D. JACKOWIAK, *Jestem chrześcijaninem. Karty pracy dla klasy czwartej szkoły podstawowej*, Poznań 2011, 35.

⁷¹ *Tamże*, 58.

⁷² *Tamże*, 61.

⁷³ *Tamże*, 65.

- CHALUPNIAK R., *Asertywność i komunikacja katechety – w kierunku społecznej formacji katechetów*, w: J. STALA (red.), *Dzisiejszy katecheta. Stan aktualny i wyzwania*, Kraków 2002, s. 241–256.
- CZEKALSKI R., *Katecheza komunikacją wiary*, Płock 2006.
- DĄBROWY E., JANKOWSKA D. (red.), *Pedagogika dialogu: dialog w teorii i praktyce edukacyjnej*, Warszawa 2009.
- KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Katecheza inicjacji w sakramenty pokuty i pojednania oraz Eucharystii. Program nauczania religii dla klas I–III szkoły podstawowej, nr programu AZ-1-01/10*, w: KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010, s. 33–65.
- KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Kochamy dobrego Boga. Wprowadzenie w życie religijne. Program nauczania religii w wieku przedszkolnym, nr programu AZ-0-01/10*, w: KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010, s. 11–31.
- KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Poznaję Boga i w Niego wierzę. Katecheza mistagogiczna. Program nauczania religii dla klas IV–VI szkoły podstawowej, nr programu AZ-2-01/10*, w: KOMISJA WYCHOWANIA KATOLICKIEGO KONFERENCJI EPISKOPATU POLSKI, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010, s. 67–106.
- KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001.
- KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010.
- KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998.
- KOSTORZ J., *Katecheza integralna*, w: R. CHALUPNIAK, J. KOCHEL, J. KOSTORZ, W. SPYRA (red.), *Wokół katechezy posoborowej*, Opole 2004, s. 172–175.
- KOSTORZ J., *Wychowanie do postawy ekumenizmu w nauczaniu religii: doświadczenia katolickie*, „Paedagogia Christiana” 2 (2010), s. 233–249.
- KULPACZYŃSKI S. (red.), *Dialog w katechezie*, Lublin 1998.
- KULPACZYŃSKI S., *Formacja katechetów*, w: L. BIENKOWSKI, P. HEMPEREK, S. KAMIŃSKI I IN. (red.), EK, t. 5, Lublin 1989, k. 390–391.
- ŁABENDOWICZ S., *Rozmowa w katechezie*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 8 (2008) nr 1, s. 60–62.
- MAJEWSKI M., *Tożsamość katechezy integralnej*, Kraków 1995.

- MAREK Z, WALULIK A. (red.) „*Obdarowani przez Boga*”. *Zeszyt ucznia do religii dla V klasy szkoły podstawowej*, Kraków 2013.
- MAREK Z, WALULIK A. (red.) „*Przemienieni przez Boga*”. *Zeszyt ucznia do religii dla VI klasy szkoły podstawowej*, Kraków 2014.
- MAREK Z., *Wychowywać do wiary. Zagadnienia wychowania religijnego dziecka w wieku przedszkolnym*, Kraków 1996.
- MROZKOWSKI D., *Dialog katechety z katechizowanymi*, <http://www.katechetyka.eu/files/sympozjum-kul-uksw-18.05.2011%5B2%5D.pdf>, (3.11.2015), s. 1–10.
- POKRZYCKA L., *Dialog w edukacji*, „*Nowa Szkoła*” 70 (2014) nr 9, s. 39–43.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, „*Dziennik Ustaw*” 2014, poz. 803.
- SŁOTWIŃSKA H., GŁOWA W., *Dialog Boga z człowiekiem w katechezie i homilii*, Lublin 2012.
- STACH-HEJOSZ M., *Wartość dialogu edukacyjnego w kształceniu nauczycieli*, „*Świat i Słowo*” (2003) nr 1, s. 73–87.
- STUDNICKI P., *Dialog edukacyjny w nauczaniu katechetycznym. teoria a szkolna rzeczywistość*, Kraków 2010.
- SZPET J., JACKOWIAK D. (red.), „*Jesteśmy dziećmi Bożymi*”. *Podręcznik do nauki religii dla dzieci pięcioletnich nr AZ-3-01/10-PO-1/11, zgodny z programem nauczania nr AZ-1-01/01*, Poznań 2011.
- SZPET J., JACKOWIAK D. (red.), „*Jesteśmy w rodzinie Pana Jezusa*”. *Podręcznik do nauki religii dla klasy pierwszej szkoły podstawowej nr AZ-11-01/10-PO-1/11, zgodny z programem nauczania nr AZ-1-01/01*, Poznań 2011.
- SZPET J., JACKOWIAK D., *Jestem chrześcijaninem. Karty pracy dla klasy czwartej szkoły podstawowej*, Poznań 2011.
- ŚNIEŻYŃSKI M., *Dialog w rodzinie*, Kraków 2012.
- ŚNIEŻYŃSKI M., *Sztuka dialogu*, Kraków 2008.
- TARNOWSKI J., *Jak wychowywać*, Warszawa 1993.
- TARNOWSKI J., *Jak wychowywać? Barykada czy dialog?*, Warszawa 2009.
- TARNOWSKI J., *Pedagogika dialogu*, w: B. ŚLIWERSKI (red.), *Edukacja alternatywna – dylematy teorii i praktyki*, Kraków 1992, s. 141–151.
- TOMASIK P. (red.), *Rodzina – szkoła – Kościół. Korelacja i dialog*, Warszawa 2003.
- WROŃSKA H., *Znaczenie i specyfika dialogu w katechezie*, „*Seminare*” 33 (2013), s. 39–50.
- ZELMA A., *Profesjonalny rozwój nauczyciela religii*, Olsztyn 2013.